

A BETEGSÉGEK NÉPI ELNEVEZÉSE

Farkas L. Gyula és Hajnal Krisztina

Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszéke, Szeged

Farkas, L.G., Hajnal, K.: Vernacular names of diseases. The authors have collected 263 vernacular expressions for causes of death found in church and state death certificates. These were identified as 72 diseases present in current medical terminology. The latter were divided into 13 groups by WHO. Another group was established for not unequivocally identifiable illnesses. The authors point out that this work may be of special interest from a medical-historical point of view. Though the results can be made use of when analyzing the figures of causes of death among the living adult population. The prevalence of certain groups of diseases, the rate of infant mortality and occasionally the causes of death characteristic of a settlement can also be discovered dating decades or even hundreds of years back. Four groups of expressions can be drawn up for classifying vernacular expressions of diseases: (1) Terms that are no longer known in everyday language, or can only be found sporadically in dialects. (2) Very old phrases which only occur in set phrases, especially in swear-words. (3) Expressions of diseases still used in everyday language, though it may not be clear anymore what kind of ailments they exactly denote. (4) Phrases applied in current medical terminology side by side their scientific equivalents. Therefore the vernacular names for these diseases may provide information for ethnologists as well.

Keywords: Vernacular names of diseases.

Bevezetés

Néhány helytörténeti monográfiában és tanulmánykötetben az elmúlt évtizedekben lehetőség nyílt a ma élő lakosság biológiai antropológiai jellemzésére is. Ezzel kapcsolatban összegyűjtöttük a település anyakönyvi adatait is, melyek számos fontos következtetés levonását tették lehetővé. Így meghatározható volt az átlagos életkor, a nemek aránya, az ikerszületések száma, a gyermekhalandóság változása, a halálokok gyakorisága. A népmozgalmi adatok elsősorban az egyházi anyakönyvekben, illetve 1895-től kezdve az állami anyakönyvekben találhatóak. A kétféle anyakönyv nem egyezik meg, mert nem mindenki kötött egyházi esküvőt, nincsenek feljegyezve az élettársi kapcsolatok, az utóbbi évtizedben a kisebb településen élők városi egészségügyi intézményekben születtek és az újszülötteket ott anyakönyvezték stb. Közös azonban a halotti anyakönyvekben a halálok népi elnevezéssel való feltüntetése. Sajnos 1985 óta már a halálokat nem jegyzik be az anyakönyvekbe.

Legkorábban a Bibliában figyelhetők meg ugyancsak népi elnevezésű betegségek.

A számos betegség csoportosítása a WHO osztályozása alapján lehetséges, ehhez azonban szükséges a népi elnevezésű betegségeknek a mai orvosi gyakorlatban használatos elnevezésekkel való azonosítása.

A munka megítélésünk szerint orvostörténeti szempontból is fontos, az etnikai vizsgálatoknál nagy segítséget nyújt a kutatóknak. A betegségek népi gyógyítására is gyűjtöttünk adatokat, melyek néprajzi szempontból érdekesek, ezek tárgyalására azonban

ennek a közleménynek a keretében nem térünk ki. Ugyancsak nem tárgyaljuk – jóllehet érdeklődésünk erre is kiterjedt – a népi elnevezések etimológiáját, a szavak eredetét, az elnevezések nyelvtudományi vonatkozásait.

Anyag és módszer

A népi elnevezésű betegségeket a Bibliából, valamint a településeken végzett korábbi etnikai antropológiai vizsgálatokhoz (Farkas és Varga 1973, Farkas et al. 1977, Farkas és Hunya 1983, Farkas et al. 1998) kapcsolódva a halotti anyakönyvekből gyűjtöttük össze. Figyelembe vettük a Révai Lexikon (Révai Nagylexikona 1911–1931), Pallas Nagy Lexikona (Pallas 1893–1897) címszavait, mai jelentésüket az Orvosi lexikon címszavai alapján (Hollán 1967–1973) kerestük meg. Utalásokat találtunk egyes esetekben a Magyar Tájszótárban (Szinnyei 1893) és a Szegedi szótárban is (Bálint 1957). Ezek után csoportosításukat a WHO szerint végeztük el. A következőkben az egyes betegségeket az orvosi elnevezések szerint alfabetikus sorrendben ismertetjük, a népi elnevezéseket zárójelben tüntetjük fel.

Eredmény

1. Fertőzések és élősködők által okozott megbetegedések

Anthrax (*lépfene, bőr-lépfene, tüdő-lépfene, bél-lépfene, pokolvar, pokol-kelet*)

A betegség kórokozója a *Bacillus anthracis*. Ember kizárólag beteg állatoktól, vagy annak feldolgozott részeitől kaphatja meg. A tüdő-lépfene halálos kimenetelű tüdőgyulladásban zajlik le (Straub 1975).

Diphtheria (*diftéria, torokgyík, toroklob, torokpenész, gége-diftéria*)

Akut, ragályos fertőző betegség, melyet a *Corynebacterium diphtheriae* (Klebs-Löffler-bacillus) okoz. A betegség a 19. század elejétől tömeges méretű volt. Az aktív immunizálást 1913-tól kezdik meg, a mortalitás 1931-től hazánkban rohamosan lecsökkent.

Dysenteria (*dizentéria, vérhas*)

A *Shigella bacterium*, *Sh. dysenteriae*, *Sh. ambigua*, *Sh. paradysenteriae* és *Sh. sonnei* okozhatja. A 20. század elején hazánkban 2–20%-os halálozást okozott (Révai Nagylexikona 1911–1931).

Gonorrhoea (*kankó, tripper*)

A *Neisseria gonorrhoea* okozza. A kankó szavunk bizonytalan eredetű. Nemi érintkezéssel terjed és a két nemnél tünetei eltérőek.

Herpes simplex (*herpesz, sömör, semer, semereg, futósömör, sömörög, vad sömör, sümör, sümörög, ebsemereg*)

A herpesz vírusok által okozott fertőzés, melyet elsősorban a *Herpesvirus hominis* idéz elő és a szájzugban hólyagocskák formájában jelentkezik.

Himlő (*csécs, fekete himlő, báránymimlő, rózsahimlő, hólyagos himlő, apró himlő, vörös himlő, öreg himlő, csúcsos himlő, disznóhimlő, kásahimlő, köleshimlő, köves himlő, pattogó himlő*).

Amikor a régiek a himlőt emlegették, általában az öreg himlőre, azaz a variolára gondoltak. A különböző területeken előforduló himlő elnevezéseket ma már lehetetlen azonosítani. A 15. század végén a szifilisz is himlőnek nevezték (Magyari-Kossa 1928).

Hólyagos kiütésekkel járó, egyes területeken járványszerűen előforduló vírusbetegség, kórokozója a Poxvirus variolae. A 18. században Pest korházaiban 40 %-os halálozási arányok is előfordultak. Megelőzésére nálunk kötelező a gyermekek védőoltása.

A fekete himlő a betegség súlyosságára, a báránymimlő kevésbé veszélyes változatára utal. A rózsahimlő a rubeolával azonosítható.

Influenza pandemia (*spanyolnátha, spanyol*)

Magyar elnevezése az 1918–20-as évekből ered. Az Adenovírusok 33, az Echovírusok 34 típusa, a Cocksackie-vírusok A-típusa és a Rhinovírusok okozzák.

Kolera (*holera, hollera, korela, korella*)

Klasszikus nagy járványos betegség. Első magyar írott előfordulásban egy 1592-es kolozsvári csúzóban fordul elő. A Cholera asiatica (*Vibrio cholerae*) a kórokozója. Hazánkba először 1831–32-ben orosz területről terjedt át.

Lepra (*poklosság, bélpoklosság, bőrpoklosság, nagyétű*)

A mai napig az egyik legáltalánosabban ismert betegség. Legfontosabb ismertető jelei már az Ószövetségben is le vannak írva (Károli). A *Mycobacterium leprae* által okozott krónikus, fertőző betegség, melynek négy típusa van. Nálunk a sárrétudvari 10. századi temető egyik leleténél fordult elő legkorábban (Pálfi és Oláh 1992).

Lyssa (*rabies, hidrofóbia, veszettség, ebdüh, víziszony*)

Mindegyik elnevezése a húsevők neurotrop vírusa által okozott fertőző betegségre utal, amelyre az ember is fogékony. Kifejlődését a Pasteur által készített védőoltással lehet megelőzni. A betegség a 14. században Magyarországon járványos formában is előfordult (Józsa 1996).

Malária (*hideglelés, nehéz hideg, nehéz forrázó hideg, hideglöletés, hidegrázás, hideglövés, forró hideg, gyujtoványhideg, mindennapos hideg, másodnapos hideg, harmadnapos hideg, tolvajhideg, disznóhideg, lóhideg, hideglelet*)

A népi gyógyászatban 7–99 féle hideglelést ismernek. Minden bizonnyal a váltóláz (malária) különböző formáit, de a Herpes labialist is ide sorolták a népi elnevezések. A hideglelés és a malária azonosságáról a Pallas Nagylexikon tesz említést (Pallas 1895).

A malária periódikusan jelentkező hosszadalmas fertőző betegség, melyet az *Anopheles* nőtény szúnyog által terjesztett *Plasmodium vivax*, *P. ovale*, *P. malariae*, *Laverania malariae* okoz (Straub 1975).

Maliasmus (*takonykór*)

Beteg állatokról az emberre terjedő betegség, melyet a *Malleomyces mallei* baktérium okoz. Nálunk az első világháború óta nem fordul elő (Obál 1986).

Pertussis (*szamárköhögés, szamárhurut*)

Főként a csecsemő- és kisgyermekkor súlyos, heveny fertőző betegsége. Kórokozója a Bordet-Gengou-féle, mai nevén *Haemophilus pertussis bacillus*.

Pestis (*dögghalál, dögvész, fekete halál, mirigy, csoma, csoma, guga*)

Első feljegyzése 1493 óta ismert. A „dög” előtag itt feltehetően az eredeti ‘betegség, járvány’ jelentésében szerepel, a halál pedig a középkorban elkerülhetetlen következményre utal. A pestis a *Pasteurella* (*Yersinia*) *pestis* baktérium által okozott fertőző betegség. Már Kr.e. 430-ban pusztított Athénban. Magyarországon egyes kutatók szerint 1006-ban bukkant fel először, 1348–49-ben volt az első nagy pestisjárvány (Józsa 1996).

Pneumonia (tüdőgyulladás, tüdőlob)

Bakteriális (pneumococcus, staphylococcus, tuberculosis bacillus), vírusos és gombás eredetű. Az antibiotikumok használata előtt a megbetegedettek 50 %-a meghalt. Főként csecsemők és kisgyermekes esetében volt magas a halálozási ráta. Szerepe lehetett abban, hogy a középkorban a gyermekek 27–53 %-a nem érte meg a serdülőkort. A legendákban és szentté avatási iratokban említett megbetegedések 3,4 %-a volt tüdőgyulladás (Józsa 1996).

Scabies (rühesség, rühösség, rüh, rühkór)

A rühatkák által okozott, embernél is előforduló fertőző bőrelváltozás.

Septikaemia (bateraemia, toxemia, vérmérgezés)

A vérmérgezés hivatalos és népi fogalom tartalma között különbség van. Utóbbi felfogás szerint a vérbe jutott 'mérge' okozza, azaz a szervezet reakció- és ellenálló képességére helyezi a hangsúlyt (Grynaeus 1965). Elavult összefoglaló neve a szepszis klinikai tüneteinek felel meg.

Sifilis (franc, franc betegség, francia betegség, francia métely, francu-féreg, francvar, luesz, vérbaj, bujakór, himlő, rüh, süly)

Régi elnevezését ma már csak káromkodásban örizzük: a franc essen belé, a franc vigye el. A franc szó eredetileg a szifilisz jelentette. Franciákkal való kapcsolata onnan ered, hogy a középkorban a francia csapatok hadjáratainak tulajdonították a szifilisz elterjedését. Egy időben megnevezésére a rüh és süly szavakat is használták (Nebenführer 1956).

Kórokozója a *Treponema pallidum*. Csontokon osteomyelitist, a fogakon a Hutchinson-fogakat okozza. Európai megjelenését újabban 1492-nél korábbra teszik.

Tuberculosis (tébécé, sorvadás, senyvedés, tüdővész, aszkór, vérköpés, hektika, szárazbetegség, mirigykór, királyi betegség)

Sokféle magyar elnevezése utal a betegség hazai előfordulásának gyakoriságára. Nevezték morbus hungaricusnak is. Az aszkór az aszik ige szócsaládjában keresendő, ez pedig már az Ómagyar Mária-Siralomban is előfordul (Teleki Kódex 1489). A sorvadás 1668-ra, a senyvedés 1512-re vezethető vissza, a hektika 1783-ból származik. A régi egyházi anyakönyvekben a különböző elnevezések nagyon gyakoriak.

A betegség kórokozója a *Mycobacterium tuberculosis*. A fertőzés forrása a beteg ember vagy állat. Hazai 10–13. századi temetőkből is ismert (Józsa 1996).

Typhus (tifusz, hastifusz, hasi hagymás, kiütéses tifusz, tetűtifusz, fejtifusz, hagymás, hagymás betegség)

A görög typhus magyarul 'köd'-öt jelent, ami gyűjtőneve az eszmélet elhomályosulásával járó lázas betegségeknek. A tifusz elnevezésére használták a hagymás, hagymás betegség szavakat is (Magyari-Kossa 1928a).

Magyarországon a kis népsűrűség és a lakosság csekély mobilitása miatt járványok nem alakultak ki (Józsa 1996), de a középkorban is előfordult.

2. Daganatos megbetegedések

Carcinoma (farkasfene, farkasseb)

Mindenféle rákos megbetegedés megnevezésére használták a farkasfene szót (Józsa 1996), a 'fene' a vadságra, kegyetlenségre, ez esetben a betegség súlyosságára utal (Melich 1920).

3. Endokrin, táplálkozási és anyagcsere betegségek

Arthritis urica (köszvény, podagra)

Keletkezésében a bőséges, különösen sok húsneművel való táplálkozás, mértéktelen szeszfogyasztás játszik szerepet.

Chlorosis (sápkór)

Serdülőkorban levő lányok sápadtsággal járó, vashiány okozta vérszegénysége (Brencsán 1983).

Hesperanopia (szürkületi vakság, farkasvakság, farkashályog, esti vakság)

Az A-vitamin avitaminózisa következtében a látóbíbor hiánya miatti szürkületi látáscsökkenés.

Hydrocephalia (vízfejűség)

A liquor-tér megnagyobbodása, a liquor cerebri mennyiségének megnövekedése következtében kialakult fokozott agynyomás okozza.

Icterus (sárgaság)

Az elnevezés első hazai előfordulása az 1500-as évekre tehető (Érdy Kódex 1527). A vérszérum bilirubin tartalmának megnövekedése miatt bekövetkező színváltozás a bőrön, nyálkahártyákon és ínhártyán.

Rachitis (angolkór, abagos, agos, agg, aggott, aszalványos, aszoványos, ebagos, ebugujás)

Az agos gyermek kifejezés leginkább az angolkóros, a sovány, szőrös, öreges kinézésű újszülött elnevezése a népi gyógyászatban. Az ebagosságot Páriz Ferenc már 1692-ben megemlítette (Ortutay 1977–1982), Bartucz is írt róla (Bartucz 1932).

A rachitis D-vitamin hiánya miatt bekövetkező csontfejlődési zavar és csontelváltozás. Hazai csontvázaknál a rachitisre Regöly-Mérei két római kori és két középkori esetet említ, Nemeskéri és Harsányi szerint a rachitis gyakorisága a neolitikumtól a középkorig 0,7–2,5 %-ra emelkedett (Józsa 1996).

Scorbut (súly)

A C-vitamin hiánya miatt bekövetkező kórkép.

A súly elnevezés a 12. századból származik és K-Dunántúl kivételével az egész országban előfordul. A régi korokban többfélét jelentett (syphilis, carcinoma, aranyér stb.), de állatbetegségként is szerepelhetett.

Struma (golyva, volyva)

A pajzsmirigy viszonylag gyakori megbetegedése. A néphit szerint születéskor keletkezik vagy a víztől lehet kapni.

4. Vér és vérképző szervek betegségei

Anaemia (vérszegénység)

A vér alacsony haemoglobin koncentrációja miatt bekövetkező kóros állapot.

5. Az idegrendszer és az érzékszervek megbetegedései

Apoplexia cerebri (agyvérzés, guta, gutaütés, gutaszele, gutasimitás, vörös guta, szélütés, agyszélhűdés)

Az agyi erek megbetegedése következtében fellépő, rendszerint az agyszövet roncsolódásával járó vérzés.

A felsorolt népi elnevezések nagyon gyakran fordulnak elő a halotti anyakönyvekben. Átkozódásként is előfordul: hogy a guta üssön meg, a gutaszele üsse le. Mivel a szélütés gyakori halálok volt, a népi gyógyászat gyógyítására sok gyógmódot vonultatott fel.

Epilepsia (*nehéznyavalya, nyavalya, nyavalyatörés, nehézvér, eskór, frász*)

Különböző eredetű csecsemő- és gyermekkori, felnőtteknél is előforduló görcsös állapot.

A frász szó tágabb értelemben mindenféle bajt, nyomorúságot, betegséget jelöl.

Katarakta (*hályog, feketehályog, zöld hályog, szürke hályog*)

A katarakta általában a hályog és a szürke hályog orvosi elnevezése és a szemlencse homályossá válását jelenti. A zöld hályog a glaukoma népi elnevezése, ugyanis a pupilla ennél a betegségnél zöldesszürkének látszik. A feketehályog elavult kifejezés, a Révai Nagylexikonban fedezhető fel (Révai Nagy-lexikona 1913).

Kretenizmus (*talókosság, högöli, tütyő, stre, toholi, hambuk, cebeda, kodli, kuburc, tafi, toplaki, höpe, főnhök*)

Veleszületett megbetegedés, amely a központi idegrendszer és a pajzsmirigy mellett egyéb szerveken is elváltozásokat okoz. Szellemi visszamaradást jelent.

A talókosság a betegség lokális voltára utal. Legtöbb népi elnevezése a Csallóközben és Székelyföldön fordul elő (Daday 1959).

Paralysis facialis (*Szépaszony szele, széltályog, boszorkányszél*)

Bénulásos tüneteket okozó betegség, az arcidegbénulás régi elnevezése. A széltályog, boszorkányszél mindenféle bénulásos betegség megnevezésére szolgált.

Retardatio mentalis (*szellemi fogyatékoság, ördögös, fordított eszű, tébolyodott*)

A szellemi fogyatékoságot a Bibliától kezdve a középkori legendákon át a ma is élő népi vagy köznyelvi megfelelőig sokféle megnevezéssel illették.

A Pallas nagylexikon szerint a tébolyodottság az elmebetegségeknek egyik alakja. Régebben az elmeegógyintézeteket is tébolydának nevezték. Az újabb elmekörtani szakirodalom a tébolyt paranoíának nevezi.

Somnambulismus (*holdkórosság*)

Érdekes idegrendszeri megbetegedés. Összetettebb, disszociált alvást, illetve ébredést jelent.

Zsába

Már az 1500-as évek legvégén az idegfájdalom jelölésére használták.

6. A keringési szervrendszer betegségei

Infarctus myocardi (*szívinfartus, szívszélhűdés*)

A szívszélhűdés elnevezést a magyar köznyelv ma is használja, eredeti jelentése azonban teljesen elhomályosult, valószínűleg a szívinfartussal azonosítható, ami a szívizom körülírt részének heveny elhalása, a szívkoszorúér hirtelen elzáródása miatt következik be.

7. A légzőszervrendszer betegségei

Pneumothorax (*légmell*)

Többféle megbetegedés következményeként a mellüregben levegő halmozódik fel, amely a tüdő izomelernyedését (collapsus) hozza létre. Önálló betegséggént főként fiataloknál fordul elő.

Tonsillitis (*mandulagyulladás, nyakfog*)

A nyakfog valamilyen garatmandula betegség lehetett, neve már Bornemissza „Ördögi kísértetek” című munkájában (1578) előfordult.

8. A húgy- és ivarszervek betegségei

Bartholinitis (*széldob*)

A széldob a kis szeméremajkak belső oldalán nyíló Bartholi-mirigy gyulladásának népi elnevezése.

Sterilitás (*magtalan, meddő*)

A magtalan ősi finngur szavunk. Az utódok létrehozására képtelen állapot, amely mindkét nemnél előfordulhat. Klinikai értelemben, csak hosszabb, rendszeres nemi élet után lehet meddőségről beszélni.

Vérzési zavarok (*Szépaszony árja*)

Pontosan meg nem határozható betegség és ismeretlen eredetű zavarok megnevezésére szolgáló kifejezés.

9. Terhességi, szülési és gyermekági szövődmények

Febris puerperalis (*gyermekági láz, Szépaszony ágya*)

A gyermekági láz mindazon betegségek gyűjtőneve, amelyek a szülés vagy vetélés után a nemi szervek fertőzése következtében keletkeznek. A kórokozó leggyakrabban Streptococcus, Staphylococcus, Bacillus coli, Genococcus vagy egyéb baktérium.

10. A bőr és a bőr alatti szövet betegségei

Acne, mitesszer, comedo (*pattanás, szőrféreg*)

A faggyúmirigy pangó váladékának beszáradása által keletkező dugasz a szőrtüsző kivezető szakaszában.

Az ebaga nemcsak az angolkórt, hanem a mitesszert is jelentette, amely a néphit szerint szőrféreg.

Aphtha, stomatitis aphtosa, soor, cheilosis, angulus infectiosus oris (*zsébre, zsebre, zsebra, hörpencs, fíng, ebfíng, fíngkő, fínghólyag, pinke, pintyő, zabola, zabra, abla, éposz, falat, papfalat, kutsikás száj, szikás száj, szájpenész, paluca*)

A zsébre kifejezést ma már csak a népi gyógyászattal foglalkozók ismerik.

A szájpenész (soor) népi kóroka: szája szerte a tej leülepedött.

A szájnyalvakahártya és nyelv fájdalmas, hólyagos elváltozása (aphtha, stomatitis aphtosa) népi kóroka: megszólták, pletykáltak róla.

A berepedt, kipállott szájzugot, melyet a Candida albicans okoz (cheilosis, angulus infectiosus oris) a Duna-Tisza közén, a Nagykunságban, Csongrád megyében kutyikás szájnak, szikás szájnak, palucának nevezték. A többi, felsorolt népi elnevezés is ezt a betegséget jelöli, ezek a Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben gyakoriak.

Clavus (*tyúkszem*)

Ma is gyakran előforduló bőrbetegség. Ez a különböző nagyságú sárgás szaruvastagodás tartósabb nyomás vagy súrlódás következtében, főként szűk cipő viselésénél keletkezik. A szó első írásos emlékből való előfordulására 1585-ös adatunk van (Teleki Kódex 1489).

Furunculus (*pokolvar, ótvar, kelevény, keleviny, kelés, Szépasszony vize, pörk, fene, fakadék, fekély, varasodás*)

A bőr szőrtüszőinek a környezetre is kiterjedő elgennyesedése, legtöbbször Staphilococcus, vagy Streptococcus okozza.

Hordeolum (*árpa*)

Az árpa betegségnévként először 1767-ben Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter szótárában fordul elő. A betegség a szemhéj mirigyeinek tályogja.

Naevus (*anyajegy, anyafolt*)

Az anyajegy a bőr kisebb-nagyobb körülírt területeinek, a környezetétől színében eltérő, esetleg kiemelkedő elváltozása. Elnevezése arra vezethető vissza, hogy néhány alakja familiáris halmozódást mutat.

Verruca (*szemölcs, sümölcs, szümölcsing, sümölcs, szömölcső, szömöcsén, szöcsing, szöcsén, szömörcsü, sömötyü, fökín, fökény, kinövés, köszfin, tyúkszem, tyúksegg, varcok, varjúszem*)

A szemölcs a verruca vulgaris és verruca plana juvenilis bőrbetegsége. Megkülönböztetnek vad, tüskés, lapos, száraz, kemény, gyökeres szemölcset.

A szemölcs az Orvosi lexikon szerint inkább tünettani fogalom, a bőr szintjéből kiemelkedő hyperkeratikus szarurétegre vonatkozik.

11. A csontváz, az izomrendszer és kötőszövet betegségei

Hernia inguinalis (*lágycsér, szélszakadás*)

A lágycsér népi elnevezése régen szélszakadás volt (Józsa 1996).

Reumatismus (*csúz, derékzsába, hekszenlussz, reuma, orbánc*)

A csúz a hirtelen, nyilallásszerűen beálló reumatikus eredetű fájdalom elnevezése.

A laikus szóhasználatban szokásos reuma kifejezés nem egy bizonyos betegség neve, hanem gyűjtőfogalom, amely a helyváltoztatáskor bekövetkező fájdalomra, mozgáskorlátozottságra utal.

12. Congenitalis anomáliák

Cheiloschisis, labium leporinum (*nyúlajak, nyúlaszáj, ajakhasadék*)

Az arc középvonalától oldalsó irányban a lágyszéleken elhelyezkedő hasadék. Mindkét oldalon előfordulhat.

Faux lupina, palatoschisis (*szájpadhasadék, ajakhasadék, farkastorok*)

Az arc középvonalában található a lágyszéleken és a kemény szájpadra is kiterjedő hasadék.

Hypertrichosis (*túlszőrösség, ebagosság, ebugujáság, kutyaarcú ember*).

A túlszőrösség embernél öröklődő rendellenesség, atavizmus. A szőrös gyermeket Hódmezővásárhelyen ebagosnak, Erdélyben ebugujásnak nevezték.

Madelung-deformitás (*dongakéz*)

Az orsócsont hiányán alapuló hibás kézállás: a kezek vagy állandóan be vannak hajlítva vagy ki vannak feszítve. A radius distalis része volaris irányban elhajlik. Dominánsan öröklődik.

Pes equinus (*lóláb*)

A láb plantoflexiós állapota.

Pes varus, pes equinovarus (*dongaláb, dongalóláb*)

A felső ugróizület plantaflexiós, az alsó varus állásban, a tarso-metatarsalis ízületek adductiós és plantaflexiós helyzetben zsugorodottak.

13. Tünetek és rosszul meghatározott állapotok

Hydrops (*vízkór, vízkórság, vízvérűség, vízkórosság, vízibetegség, mell-vízkórság*)

Tüneteket jelölő megnevezés. Vízkór esetén a szervezetbe több folyadék kerül, mint amennyi eltávolítják a többit a test különböző részein (bőr, alsó végtagok, szemhéj, has, mellkas) meggyűlik. Gyulladás, általános vérkeringési pangás, a vér rossz tápláltsága válthatja ki.

Mádra (*mátra, nádra, szimádra, színádra, szönádra, nádráfajás*)

A Néprajzi lexikon szerint főleg nőknél időnként jelentkező görcsös köldökgyomortáji fájdalom, amely részben a belső nemi szervek betegségével van összefüggésben.

14. Pontosan meg nem határozható betegségek

Békaleveleg. Valamilyen torokbetegséggel kapcsolatban használták. A leveleg a nyelvcsap, a béka a betegség régi elnevezése.

Ebsömör. A fertőző betegségek közé kellene sorolni, de csak annyit tudunk róla, hogy gombás bőrbetegséget jelölt.

Szépasszony köpködése a nátha, fejfájás és egyéb hurutos megbetegedések elnevezésére szolgált.

Szépasszony pohara. A hasgörcs régi elnevezése.

Összefoglalás

A szerzők a magyarországi egyházi és állami halotti anyakönyvekben feltüntetett 263 népi elnevezésű halálokokat gyűjtötték össze. Ezeket a mai orvosi nevezéktanban használatos 72 féle betegséggel azonosították. Utóbbiakat a WHO szerint 13 csoportba sorolták. Egy további csoportban a pontosan meg nem határozható népi elnevezésű betegségeket említik.

Megítélésük szerint munkájuk elsősorban orvostörténeti szempontból tarthat érdeklődésre igényt. Ugyanakkor a tapasztalatok a ma élő felnőtt lakosság antropológiai kutatásánál a haláloki statisztika elemzésekor is hasznosíthatók. Több évtizedre vagy évszázadra visszamenően megállapítható az egyes betegségcsoportok gyakoriságának változása, a gyermekhalandóság alakulása és esetenként egy-egy településre különösen jellemző halálokok előfordulása.

A betegségek népi elnevezéseit négy csoportba oszthatjuk:

1. Vannak olyanok, melyeket a köznyelv ma már nem ismer (Szépasszony szele), vagy csak nyelvjárásokban, szórványosan fordulnak elő (talókosság, ebfing, mádra).

2. Nagyon régi elnevezések, amelyek ma már csak egyes állandósult szókapcsolatokban, főképp szitokformulában fordulnak elő (franc, fene, süly).

3. A köznyelvben ma is használt betegségnevek, melyekről sokan már nem is tudják, hogy pontosan milyen betegség megnevezésére szolgált (döghalál, sápkór).

4. A mai orvosi szaknyelvben is előfordulnak, jóllehet tudományos megfelelőjük is van (veszettség, köszvény, farkastorok).

Ezért a betegségek népi elnevezései a néprajzkutatók számára is nyújtanak információkat. Az itt közölt népi elnevezések száma természetesen további gyűjtésekkel növelhető.

Irodalom

- Bartucz, L. (1932): 'Ebagos' gyermek, 'kutya-ember', szakállas nő és egyéb furcsaságok. *Kincses Kalendárium*, 36; 186–193.
- Bálint, S. (1957): *Szegedi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brencsán, J. (1983): *Új orvosi szótár. Orvosi kifejezések magyarázata*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 267.
- Daday, A. (1959): Adatok a magyarországi kretenizmus történetéhez. *Orvostört. Közl.*, 12; 133–134.
- Érdy Kódex* (1527).
- Farkas, Gy., Varga, I. (1973): Vészto lakosságának antropológiai arculata. In: Szabó, F. (Ed.) *Vészto története*. Petőfi Nyomda, Kecskemét. 505–513.
- Farkas, Gy., Hunya, P., Varga, I. (1977): Gyoma lakosságának antropológiai arculata. In: Szabó, F. (Ed.) *Gyomai tanulmányok*. – Gyoma. 375–376.
- Farkas, Gy., Hunya, P. (1983): A békési ember antropológiája. In: Dankó, I. (Ed.) *Békés város néprajza*. Kner Nyomda, Gyomaandrád. 17–42.
- Farkas, Gy., Alasztics, Zs., Hegedűs, M. (1998): Öttömös népmozgalmi adatai. In: Juhász, A. (Ed.) *Öttömös. A település földje és népe*. Juhász Nyomda, Szeged. 319–333.
- Hajnal, K. (1999): *A népi elnevezésű betegségek azonosítása a ma ismert betegségek tudományos megnevezéseivel*. Szakdolgozat. Szeged. pp. 89.
- Józsa, L. (1996): *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Gondolat, Budapest. 40, 45, 47, 73–74, 77–78, 82.
- Grynaeus, T. (1965): *Népi orvoslás Orosházán. A Szántó Kovács János Múzeum évkönyve 1963–64*. Orosháza. 337–438.
- Hollán, Zs. (1967–1973, Ed.): *Orvosi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyari-Kossa, Gy. (1928): Apró himlő. *Magyar nyelv.*, 24; 46.
- Magyari-Kossa, Gy. (1928a): Hagymás, hagymás betegség. *Magyar nyelv.*, 24; 121–122.
- Melich, J. (1920): Fene. *Magyar nyelv.*, 16; 121–124.
- Nebenführer, L. (1956): A syfilis történeti kutatásának útja. *Orvostört. Közl.*, 4; 113.
- Obál, F. (1986, Ed.): *Az emberi test. II*. Gondolat, Budapest. 1279.
- Ortutay, Gy. (1977–1982, Ed.): *Magyar Néprajzi Lexikon. I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 37–38.
- Pallas Nagy Lexikona* (1893–1897) Pallas irodalmi és nyomdai Rt., Budapest. IX; 175, XIV; 68.
- Pálfí, Gy., Oláh, S. (1992): Ómagyar poklosság. *Élet és Tud.*, 47; 35–37.
- Révai Nagylexikona* (1911–1931) Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest. IX; 431, XIX; 163.
- Straub, F.B. (1975, Ed.): *Biológiai lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. II; 582, III; 40.
- Szinnyei, J. (1893, Ed.): *Magyar Tájszótár*. Budapest.
- Teleki Kódex* (1489) III; 576, 1021.

Levelezési cím: Farkas L. Gyula
Mailing address: Szegedi Tudományegyetem, Embertani Tanszék
Egyetem u. 2.
H-6701 Szeged
Hungary